

A tudományos könyvkiadás lehetőségei

(2002. február 7. MTA Konferencia - Miklós Tamás)

1) A nem világnyelven folyó tudományos könyvkiadás problematikussága általában

Bár a magyar tudományos könyvkiadás ma elevennek, gazdagnak látszik, jó ismerői tudják, hogy valójában komoly veszélyben van, esetleges összeomlása vagy elsorvadása pedig illuzórikussá teheti a művelt magyar nyelvű polgár, a civilizált nyugatos Magyarország régi szép gondolatát. A krízis mögött egyrészt általában a kis nyelvek problémája, másrészt speciálisan a magyar polgárosodási folyamat jellegzetes paradoxona áll.

Akármiképpen is definiáljuk a nyugati kultúra értelmében vett tudományokat, nem vitás, hogy bázisuk és létformájuk a művelők közötti korlátlan kommunikáció, melynek minden akadálya egyben a nyílt, tudományos igényű gondolkodás akadálya is. Természetesen zárt kultúráknak is vannak a tudást őrző és talán bizonyos irányokba kiterjesztő bevett tudományos intézményeik és normáik, de az a hagyomány, amelyhez tartozónak magunkat soroljuk a tudományos gondolkodás szabadságát vallja, ez a szabadság adja esélyeit és persze ebből származnak e kultúra jellegzetes saját csapdái is. Ezért a nyugati tudományos kommunikáció mindig is vonzódott a nagy közös nyelvhez, nyelvekhez - ilyen volt a görög, a latin, a francia vagy a német, később az angol - sőt a huszadik század első harmadában megkísérelte saját tudományos nyelv létrehozását is. Bár ez utóbbi kísérlet kudarcot vallott, nem vitás, hogy csak az a gondolat tud bekapcsolódni a világ szellemi vérkeringésébe, amely valamelyik nagy világnyelven szólal meg, s szükségképpen előbb-utóbb angolul.

Ez önmagában is két oldalról kérdésessé teheti a kis nyelveken való tudományos publikációk értelmét. Egyrészt felveti a kérdést: vajon nem csak népszerű ismeretterjesztés, alsó fokú oktatás, kizárólag helyi érdekű vizsgálódások és a tudományos gondolatok világpiacra kerülés előtti helyi előszelektálása-szűrése marad-e a kis nyelvek lehetősége? (Afféle falu szépe választás az igazi szépségkirálynő-derby előtt.) Másrészt kérdéses, vajon lehetséges-e egyáltalán egy szűkebb, nyelvileg kicsiny közönség számára a tudományos publikációk finanszírozása? A tudományos könyvkiadás általános jellegzetessége, hogy a könyvek fajlagos költsége nagy és viszonylag szűk piaccal számolhatnak. Ezért rentábilis csak ritkán lehet: vagy akkor, ha valamely nagy világnyelven mégis elegendően nagy számú olvasóra található, vagy akkor, ha ugyan

kicsi a speciális közönsége, de az magas árat is hajlandó és képes e könyvekért megfizetni. (Ilyenek pl. a világ nagy tudományos intézményei, könyvtárai.) Mindenesetre látnunk kell, hogy azokon a kis nyelveken, melyeken még folyik érdemi tudományos diskurzus és publikáció, ez régen nem spontán módon, piaci alapon, hanem közösségi vagy privat kultúrpolitikai megfontolások ösztönözte mesterséges segítséggel (állami vagy magánalapítványok rendszerén keresztül) történik. Ezek nélkül nálunk gazdagabb országok polgárai sem olvashatnának/művelhetnének anyanyelvükön tudományt, ha az kevesek beszélte nyelv. Nem is mindenütt teszik ezt. A tudományos könyvkiadás tehát nem minden nyelven magától értetődő. Aki valamely kis nyelven ilyenre vágyik, annak meg kell tudni mondania, miért is olyan fontos, fontos-e egyáltalában, hogy e nyelveken is megjelenjenek tudományos publikációk? S milyen forrásból finanszírozható folyamatosan és a tudományos műhelyek számára évekre előre tervezhetően ez a tevékenység?

E dilemmához speciálisan magyar megfontolások is járulnak.

2) A magyar nyelvű tudományos könyvkiadás sajátosságai

A magyar nyelvű könyv - ki ne tudná - mindig is több volt, mint irodalom vagy tudomány. A magyar könyvkiadás mellett racionális érvek mellett szentimentálisak is felmerülnek. Talán azért, mert a politikai, földrajzi, vallási, gazdasági és szociális tekintetben újabb történelme során rendre élesen megosztott nemzet közös identitásának tudata biztonságosan leginkább az irodalmi-nyelvi közösségre épülhetett, ahogyan például Lengyelországban a vallásra. Kurucokat és labancokat, Mária Országának katolikusait s nyakas kálvinistákat, a magyar világból gályával és halálvonattal sem száműzhetőket, kávéházi konrádokat s a magyar ugar szerelmeseit integráló evidencia, hogy Zrínyi és Petőfi, József Attila és Radnóti - *magyar* költők.

A magyar nyelvű könyvkiadástól olvasóinak már csak azért is fájdalmas volna megválniuk, mert a könyvek különleges, szinte kultikus szerepre tettek szert a XX. században kvázi-polgári szerepet eljátszó, de széles, művelt polgári osztállyá erősödni politikai s gazdasági tekintetben nem tudó, s nem is lebegő, hanem ide-oda sodródó magyar humán értelmiség önképében.

A lehetséges *Bildungsbürgertum* a századelőn még már-már összefonódó, majd 1918-tól távolodó két fő hazai komponense, a „keresztény” és a „zsidó” középosztály a negyvenes évekre együtt tűnt el a szociális térből. Egyrészt fizikailag semmisült meg, vándorolt ki, másrészt polgári gazdasági bázisát veszítette el a zsidótörvények, a háború, majd az

államosítások következtében. De nem tűnt el a kulturális térből. A deklasszáldott polgárok - ha túléltek mindent - természetesen nem változtatták meg radikálisan irodalmi, kulturális ízlésüket, nem vesztették el megszerzett műveltségüket és igényeiket. Az ötvenes- hatvanas években azután a „társadalmi lift” százezreket emelt ki a „magas kultúra” alatti létükből, s a szocialista kultúra jelszava alatt - némely olvashatatlan irányregénytől eltekintve - tulajdonképpen szemérmesen válogatott klasszikus világirodalmat, „polgári kultúrát” tett hozzáférhetővé számukra. A „népi káderek” valójában a deklasszált polgárok műveltségi „monopóliumát” igyekeztek állami segítséggel meghódítani, az utóbbiak kultúrája vált mintává, olcsókönyvtári könyvpolitikával közkinccsé, miközben a cenzúra nemcsak a politikailag kényesnek minősített irodalmat igyekezett - ostoba eredményességgel - kiszűrni, hanem a legszínvonalaltalanabb kommersz irodalom egy részét is.

Így azután az egykor lecsúszott, valamint a közben felemelt új rétegekből a hetvenes-nyolcvanas évekre létrejött egy meglepő mértékben egységes műveltségű, az ország gazdasági lehetőségeihez és teljesítményéhez képest nagy létszámú kulturális középosztály és az annak értékeit kívülről respektáló holdudvar. Anélkül azonban, hogy a gazdasági-politikai értelemben vett polgárság regenerálódott volna. A polgári színvonalú kulturális fogyasztás és a vagyontalan egzisztenciák közötti szakadékot a nagy összegű állami kulturális támogatások hidalták át. Ez a diákok számára pl. lehetővé tette, hogy egyetemi éveik alatt könyvek százait vagy ezreit szerezzék be, megalapozva ezzel magánkönyvtáraikat. A magánkönyvtárak gazdag világa (és persze a színházak bizonyos típusa is) a magyar értelmiségi lét valóságos menedékévé, *polgári mivoltának egyetlen bizonyítékává-szimbólumává*, kommunikációjának szervezőjévé vált.

Minálunk - más terepek történelmi kudarca, blokkoltsága miatt - a nyelvében élt a nemzet, s *könyveiben a polgár.*

Látnunk kell, hogy a műveltség - a könyv - Magyarországon nem a polgárosulás egyéb aspektusai hiányának dacára, hanem éppen e hiány miatt tett szert különleges jelentőségre. Ráadásul, ahogyan korábban a Horthy-rezsim, úgy a kommunista ideológiájú rezsim uralmi ideológiájának, önlegitimációjának is része volt az adott rendszer kultúrfölényének hangoztatása, ezért mindkét redisztribúció jelentős központi forrásokat biztosított kiemelt kultúrpolitikai célokra.

Alighanem mindezzel együttesen magyarázható, hogy a közönség még ma is az ország gazdasági-politikai polgárosultságánál, fejlettségénél jóval „polgárabb” módon és mennyiségben (habár időközben fokozatosan csökkenő mértékben) fogyaszt kulturális

javakat, így könyvet is. (Az utolsó korabeli statisztikák szerint a rendszerváltáskor minden magyar lakos jövedelmének 2%-át költötte könyvre, amivel alighanem világszerte voltunk.) A fogyasztás összetétele is hízolgőnek látszik, hiszen az európai kultúra alapműveit (ha árak megfelelően alacsony) nálunk ma is nemegyszer hasonló példányszámban veszik meg, mint akár tízszer nagyobb eredeti nyelvterületükön.

Mégis mindez nem a szabad magyar kulturális piac normálállapota, hanem egy különleges helyzet éppen most eltűnő eredménye. Nem véletlenül jellemezte pánikhangulat a rendszerváltás idején a könyvkiadással - s különösen a tudományos kiadással - foglalkozók többségét.

Ismeretes, hogy míg a magyar bérek a nyugatiak tizedét érik csak el, addig a könyvek előállításának költségei közel megegyeznek az ottaniakkal. Ezért a közönség ma bizonyos típusú könyveknél - ott, ahol nagy a szükséges fajlagos ráfordítás, mert nagy a szaktudás- és munkaigény és viszonylag korlátozott a potenciális közönség, vagyis a példányszám - képtelen volna megfizetni a rentabilitást biztosító könyvért. (A diákok ösztöndíjszínvonala egyszerűen kizárja bármely piaci árú könyv megvásárlását.) A magyar olvasó csak addig és akkor juthat hozzá a „megszokott” mennyiségben és minőségben a kulturális javakhoz, amíg és amennyiben az előállításának költség és a fizetőképesség közötti szakadékot valamilyen külső forrás segít kiegyenlíteni: amíg és amennyiben a könyvért gazdaságtalanul alacsonyak. A művelt olvasó nálunk ma nem képes finanszírozni saját kulturális fogyasztását. (Az utóbbi években meggazdagodó rétegek kevés kivételtől eltekintve, egyelőre nem jelentek meg az igényes kultúra piacán. Sem mint igazi kereslet, sem mint mecénások. A „Bildung” és a „Bürgertum” továbbra is különváltan létezik egymástól.)

Az ún. kiadói keresztfinanszírozásra nálunk különösen nem építhető a magyar tudományos könyvkiadás, mert egyrészt errefelé még a rentábilis példányszámokkal dolgozó - jogi, iskolai, szórakoztató irodalmat, útikönyveket, szótárakat, gyerekkönyveket stb. kiadó - könyves cégek profitja sem akkora, hogy abból tartósan veszteséges komoly tudományos programokat el lehetne tartani, másrészt a legtöbb ilyen kiadónál a nemes célú tékozlás motivációját is hiába keresnénk. (A tudományos irodalmat - talán az angol nyelvű irodalom egyes területeit kivéve - nyugaton is pótlólagos, külső források finanszírozzák.)

Ezt az alaphelyzetet majdnem egy évtizedig elfedték a 89 utáni évek mára beszűkült nyugati kulturális segélyforrásai, kezdetben egy-két bank, majd néhány meghatározó hatású hazai alapítvány időközben részben vagy egészben feladott, vagy

radikálisan visszanyesett támogatási politikája. A legfontosabb hazai támogatók ekkoriban: a Soros Alapítvány; ennek könyvkiadásbóli kivonulása (1995) után - az Atlantisz Könyvkiadó által javasolt, és kezdetben komoly lehetőségekkel indított - Felsőoktatási Tankönyvpályázat; a sok pénzzel, de nehezen kiszámíthatóan támogató és a politika hullámverésére igen érzékeny Nemzeti Kulturális Alap, a szerény eszközöket e célra fordítani képes, de lehetőségeihez képes sokat segítő Magyar Könyv Alapítvány és OTKA. Mára azonban nemcsak a nagy magántámogatók tűntek el, hanem az állami támogatások nagy része is: a meglehetősen kiszámíthatatlan, gyakran és következtlenül változó feltételekkel dolgozó maradék programok is többnyire legfeljebb egy-két-három százezer forintot adnak könyvenként, miközben a legegyszerűbb humán tudományos kötetek kiadása is ritkán kerül 2-3 millió forintnál kevesebbe. Így egy esetlegesen elnyert támogatás sem teszi lehetővé a kötetek megjelentetését: támogatást ma elve akkor érdemes kérni, ha valahonnan máshonnan valamiképpen mégis már biztosítva van a szükséges pénz nagy része. Az állami támogatás ösztönző szerepe tehát elolvadt. (S akkor itt most nem szólnék arról, ami egy igazi támogatási rendszer kulcskérdése, hogy milyen elvek és feltételek szerint kerül elosztásra rendelkezésre álló összeg. Hiszen bármekkora pénz hírére hihetetlenül színvonaltalan „kiadók” is pályáznak, másfelől viszont a komoly műhelyek munkája nagyobb elnyert összegek esetén is tervezhetetlen marad, ha nem tudják, hogy programjaikhoz milyen évi támogatás-bevételre számíthatnak és ha irreálisan rövid határidőre kell könyveiket elkészíteniük.)

Mára tehát világossá vált, hogy véget ért egy átmeneti időszak. A rengeteg bejegyzett, de csak kevés professzionálisan működő magyar kiadó közül mostanra alig maradt néhány olyan igazi könyvműhely, amely a legjobb - eddig meg nem jelent - filozófiai, történelemtudományi, szociológiai, pszichológiai stb. könyvek kiadására specializálódott és folyamatosan működik, hiszen ezek a könyvek nagyon veszteségesek. E műhelyek a humán tudományos könyvkiadás utolsó, többnyire kiéheztetett végvárai.

A kérdés tehát nálunk úgy is megfogalmazható: *hozzábutuljon-e pénztárcájához a magyar olvasó, meghagyva a szellem ingyencségeit a világnyelveken olvasó elitnek, míg egészen széles rétegek egyszer maguk is meg nem tanulnak két-három nagy nyelven olvasni, vagy megkísérelhető a sajátos magyar történelem produkálta egyetlen sikeres, végigvitt felhalmozást és polgárosulást - a kulturális akkumulációt - ugródeszkává tenni, de legalábbis megőrizni?*

3) A kis nyelveken folyó tudományos könyvkiadás és ezen belül a fordításirodalom támogatása mellett felhozható érvek

Az első érv talán az lehet, hogy a legjobb hazai szerzők kiadása - és a szükséges idegennyelvi műveltség - mellett a fordításirodalom jelenti a világ szellemi javai jelentős részének *kollektív elsajátítását*, beemelését a nemzeti közgondolkodásba. A szabadság körülményei között elérhető könyvválaszték az adott nyelvet beszélők élő kulturális identitásának fontos része, egyben tükrözője. Jelzi, miből képes építkezni, *a kulturális tradíciók, értékek, kontextusok, szellemi lehetőségek* milyen választékának integrálása révén képes önmagát értelmezni az adott közönség.

A fordítás a kollektív érdeklődés reflektorfényébe von egy-egy kitüntetett művet, gondolatot. Természetesen nem az a - persze megoldhatatlan - feladata, hogy minden „releváns” munkát, szerzőt teljesen hozzáférhetővé tegyen egy adott nyelven, hanem, hogy megnyissa az utat befogadásuk előtt. A magyar közgondolkodásba - az ezt megtestesítő nyelvbe - való hangsúlyos befogadás gesztusa Babits, vagy Vidrányi és Kis Kant-fordítása, Petőfi, Arany, Kosztolányi, Radnóti Shakespeare-je, Tatár Nietzscheje, Bollók Philonja stb., stb.

Meggondolandó az az érv is, hogy *folyamatosan és szisztematikusan kiadott filozófiai, társadalomtudományi stb. fordításirodalom nélkül nem lehetséges pl. komolyan vehető magyar nyelvű felsőoktatás. De - a mi körülményeink között - nem nagyon lehetséges olyan civilizált politikai kultúra sem, melyben az európai eszmei kínálat mindenki számára elérhető, szellemi áramlatai artikulálhatóak.*

A demokráciának megvan az elemi gondolati infrastruktúrája, amely nélkül elszárad, létre sem jön, vagy puszta látszat marad.

Magától értetődően felmerül a magyar nyelv megőrzésének argumentuma is. A magyar humán tudományos fordításirodalom - melynek szisztematikus elindítása a reformáció talán legnagyobb hozzájárulása nyelvünk és általános műveltségünk emancipálódásához, modernizálódásához - olyan évszázados tradíciója a magyar progressziónak, melyet a nemzet legnagyobb, legfelvilágosultabb szellemei vittek tovább, éreztek elsőrendű felelőségüknek, s amelynek hátat fordítani a *nyelvről való tényleges lemondást jelenti*. Aki konyhanyelvnél többet, az eleven gondolkodás nyelvét akarja - tehát magyar lírát, regényt és filozófiai írásokat -, annak Baudelaire-, Proust- és Descartes- Kant-, Benjamin és Foucault-fordításokat egyaránt kell akarnia, s minden eszközzel támogatnia.

4) Összefoglalás és javaslat

A magyar közönség széles rétegei visszafordíthatatlanul az eszmék piacának fogyasztóivá váltak. Mindenki, aki tehet valamit érte, felelőséget visel azért, és annak következményeiért, hogy milyen eszmék, milyen színvonalon válnak elérhetővé, végiggondolhatóvá, megbeszélhetővé - vagy kerülnek látótávolságon kívül - az olvasni-gondolkodni képes emberek számára, s hogy a közönség milyen széles rétegei kapcsolódnak be a kortárs és klasszikus nyugati kultúra szellemi vérkeringésébe.

A veszteséges, de nélkülözhetetlen tudományos alapkönyvek megjelentetéséhez nem hitelekre, vagy amúgy nyilván hasznos könyvtártámogatásokra van szükség, hanem konkrét könyvprogramoknak szóló, a professzionális könyvműhelyek garanciájával összekapcsolt közvetlen támogatásra. A még talpon álló kiadók és a magyar kultúra mecénásainak, barátainak közös munkájára.

A támogatáspolitikai véleményem szerint legjobb elvei az elmúlt majd másfél évtized tapasztalatai alapján a következők:

- a) *Elegendő és pontosan célba juttatott, nyilvánosan ellenőrzött (és bárki számára áttekinthető elosztású) pénz nélkül nem lesz magyar nyelvű tudományos könyvkiadás. A tudományos könyvek költségeinek többnyire legalább a felét (gyakran többet) támogatásnak kell fedeznie. A jelenlegi ösztámogatás sem összegszerűen, sem a felhasználás módját tekintve nem teszi lehetővé e munka folytatását. E téren dolgozó vezető kiadók becslése szerint kb. 1,5-2 milliárd forintba van szükség (2002-es adat), mégpedig nagyon sürgősen, különben a folyamatos munka megszakad.*
- b) *Bármekkora pénz is áll rendelkezésre, az mindig kevésnek fog bizonyulni, ha nincsenek világos preferenciák. Ez kultúrpolitikai, tudománypolitikai döntéseket jelent, amelyek felelőssége nagyon nagy, és nyílt vitában, a tudományos közvélemény számára elfogadható érvekkel meg kell tudni védeni őket. Mindez természetesen nem lehet egyenlő a politikai tudományra telepedésével, a politikai barátok preferálásával - ami a tud. könyvkiadás és szellemi közélet pusztulását jelenti. De merni kell súlypontokat megfogalmazni, hiszen adott összegből csak korlátozott célok valósíthatók meg.*

Javasolt preferenciák:

* Véleményem szerint például a *humán tudományokat* aránytalanul keményebben sújtotta az autoriter rezsimek cenzúra-politikája, ezért itt keletkeztek a legszegényletesebb lemaradások, ugyanakkor itt várhatók a

legkevésbé a gazdaságból érkező mecénások, befektetők: e terület tehát kiemelten támogatandó.

* A preferencia további szempontja lehet a *klasszikus és modern klasszikus tudományos alapművek* hozzáférhetővé tétele, mert ezek hiánya jár a legsúlyosabb kulturális következményekkel.

* Nem mindegy azonban, hogy egy-egy mű milyen színvonalon, milyen fordításban, milyen szakmai felszereltséggel és milyen terjesztettséggel jelenik meg. Ezért feltétlenül preferálni kell a *hosszabb ideje magas tudományos nívón dolgozó kiadói műhelyeket*, mert csak ezek jelentenek garanciát az egyes művek szakszerű kiadására. Nem az a cél, hogy sok ezer dilettáns kiadó eméssze fel a támogatást, hanem hogy sok ezer jól gondozott alapkönyv váljon elérhetővé. Éppen azért, mert a könyv a cél, a *kiadóra* kell figyelni. (A kiadók megítélése nem nehéz az utolsó öt év katalógusai, sajtó- és szakmai recenziói ill. a teljesített kiadói programok és a tudományos elismertség alapján.)

* A támogatásoknak nem kamarákon, közbeiktatott „képviselőkön” stb. keresztül, hanem *közvetlenül* kell eljutniuk a tudományos könyvkiadás munkáját végző műhelyekhez.

* Egy-egy kiadói műhely támogatásakor előnyben kell részesíteni a szakmailag kiemelkedően végiggondolt, megfelelő tudományos háttérrel megvalósuló és gondozott többkötetes, *közép- és hosszabb távú programokat*. Vagyis az egyes címek támogatása mellett preferálandók az egyes programcsomagok.

- c) Ez utóbbi preferencia egyben a *kiszámítható és tervezhető támogatás* alapelvét is szolgálja, mely nélkül nem létezhet tudományos könyvkiadás. E művek műhelyeket igényelnek, a műhelyek szakemberek sokéves munkáját, ez pedig a munka kezdetén tervezhető támogatásokat. (Ezért sem megoldás önmagában a könyvtári vásárlások támogatása, hiszen ez a könyvkészítési folyamat végén oszt akkor ismeretessé váló nagyságú pénzeket. Így azonban – nem látva előre a finanszírozhatóságot -- a komoly könyveket komoly kiadói műhelyek el sem kezdik készíteni, s végül nem lesz mit támogatni, csak azt, ami amúgy is megjelent valahogy. E mellett Magyarországon sajnos nincs is elég sok igazi szakkönyvtár ehhez. Egyébként bolond eszme, hogy piackonform támogatást akarni: a támogatás ugyanis éppen nem piaci, hanem a piaci hatásokat korrigáló eszköz.)
- d) A kiszámítható és tervezhető támogatás értelemszerűen *inkább közép és hosszú távú segítség* kell legyen, mint *pontszerű*. Olyan tartósan működő struktúrákat, kiadói műhelyeket kell életben tartani, melyek megfelelő szakmai garanciát mutattak fel az elmúlt évtizedben és melyek a további támogatás hasznosulásának egyedüli garanciái.

- e) Fontos elv, hogy csak *szolid gazdálkodású kiadók* kaphassanak támogatást, továbbá, hogy csak olyan kiadók, amelyek szigorúan betartják a nemzetközi kiadó jogi normákat.
- f) Megkerülhetetlen a *pártpolitikai jutalmazás-büntetés kizárásának* elve, még ha néha nehéz is ezt ellenőrizni (de korántsem mindig nehéz).
- g) Ide tartozik annak fontossága is, hogy legyenek egymás mellett dolgozó, egymáshoz képest alternatívát jelentő tudományos kiadói műhelyek. Ez a *monopólium-ellenesség* elve, melyre az állami támogatónak ügyelnie kell.
- h) Nem elég a könyveket elkészíteni, azok hírét el is kell juttatni a közönséghez. A tudományos kiadók azonban nincsenek abban a helyzetben, hogy sajtó, tv, rádió stb. reklámra költsenek. Ezért a támogatáspolitikának e területre is ki kell terjednie, hogy learathassa segítségének gyümölcseit. Vagy rendszeresen és kiszámíthatóan bérelnie kell *frekvenciált sajtóhelyeket* a támogatott műhelyek számára, vagy erre való eszközökkel érdemes támogatni az illető műhelyeket. Ezzel maximalizálható a példányszám, csökkenthető a veszteség.

Nem az a természetes, hogy van magyar nyelvű humán tudományos könyvkiadás. Kiszámítható és korrekt finanszírozás híján visszafordíthatatlanul megszűnik. S vele a magyar nyelvhez kötődő nyilvános gondolkodás, oktatás komolysága.